

Inhoud

Inleiding – Wat is de Holocaust?	7
1 Vóór de Holocaust	41
2 Aanval op de Joden, 1933-1938	68
3 Vóór de ‘Endlösung’	94
4 Vernietigingsoorlog	122
5 Een misdaad van continentale omvang	155
6 De kampen en de mobiele Holocaust	189
7 Groot is de toorn: ‘bevrijding’ en nasleep	214
8 De Holocaust herdacht	245
Conclusie	270
Noten	275
Bibliografie	335
Lijst met afbeeldingen en kaarten	346
Register	347

Inleiding

Wat is de Holocaust?

‘Er zijn geen reine en onreine mensen, wel te verstaan: in beginsel. Er zijn geen uitverkoren volken. Maar er zijn mensen, die weten van een scheidslijn tussen geoorloofd en ongeoorloofd, en mensen, die dat niet alleen niet weten, maar het niet weten willen.’

– Abel Jacob Herzberg¹

‘Het tegen de Joden gerichte actieplan omvatte het ontnemen van stemrecht, stigmatisering, ontzegging van burgerrechten, geweld tegen personen en goederen, deportatie, slavernij, dwangarbeid, uit-hongering, moord en massavernietiging. Er kan slechts een inschatting worden gemaakt van de mate waarin de nazisamenzweerdere slaagden in hun opzet, maar de uitroeiing was op veel plekken in Europa nagenoeg compleet. Van de 9 600 000 Joden in de door de nazi's gedomineerde Europese gebieden zijn er naar schatting zo'n 5 700 000 verdwenen, van wie de meesten doelbewust door de samenweerdere zijn omgebracht. Slechts hier en daar zijn kleine Joodse gemeenschappen overgebleven.’

– Uit de aanklacht van het Internationaal Militair Tribunaal, Neurenberg, 7 juni 1946²

In het dagboek dat ze bijhield in Bergen-Belsen schrijft de Joegoslavische Hanna Lévy-Hass over een jongen wiens lichaam geteisterd wordt door ongedierte en die daarom door zijn familie wordt verstiten:

Hij kon de vlooiën op zijn lichaam niet doden omdat hij ze niet kon zien. Ze hadden zich diep in zijn huid genesteld en kropen door zijn wenkbrauwen. Zijn borstkas zag zwart door de vlooiën en hun eitjes. Zoiets hadden we nog nooit gezien, en we hadden het ook niet voor mogelijk gehouden [...] Iedereen gaat hem nu uit de weg. Zijn broertjes en zusje ontlopen hem, zijn vlooiën, zijn gehuil [...] Gister sleepte hij zijn armzalige lichaam van het ene naar het andere bed [...] en smeekte mensen om plaats voor hem te maken, maar iedereen duwde hem vol walging weg [...] Een pijnlijk tafereel. En hij was niet de enige.³

Dit versmelten van het dierlijke en het menselijke, de uiterst traumatische vernietiging van het zelf en de afkeer die dat teweegbrengt bij anderen – die bang zijn dat hun hetzelfde overkomt – vormen een afschrikwekkend relaas, waarin de afschuwelijke gevolgen van de nazivervolgving duidelijk worden.

In een van de verhalen die hij schreef in het getto van Łódź beschrijft Isaiah Spiegel een rabbijn die tijdens het ochtendgebed lijkt door te draaien na op straat door Duitse soldaten te zijn beschimpt:

Even bleef Reb Bunem stokstijf staan, overmand door schaamte en walging. Het bloed stroomde van zijn hart naar zijn handen, die begonnen te beven. Een waanzinnige blik verscheen in zijn ogen. Ineens liep hij af op de biddende Joden en met onnatuurlijke kracht rukte hij de gebedenboeken uit hun handen. De angstige Joden deinsden terug, maar Reb Bunem wist niet van ophouden en slingerde vervloekingen naar hun hoofd. Hij brulde alsof hij bezeten was, en in het halfduister van de synagoge gloeide zijn rood aangelopen hoofd met goddelijke furie: 'Joden! Stop met het reciteren van psalmen! God heeft zich achter de vijand geschaard! God is op de hand van de Duitsers! Ik smeed u, geen psalmen meer! De wereld is reddeloos verloren!⁴

Een rabbijn die heilige boeken ontheiligt en Joden smeekt hun gebeden te staken?

Er zijn nog altijd delen van de Holocaustgeschiedenis die in het heersende narratief niet goed worden begrepen. In het door de Roemenen bezette deel van Oekraïne, dat door de Roemenen Transnistrië wordt genoemd, werden Joden bijgedreven in varkenskotten, waar ze doodvroren of aan ziektes bezweken. Ze werden niet betaald voor het werk dat ze deden, ook al was betaling beloofd. Ze werden beroofd of misleid om hun waardevolle bezittingen of kleding in te ruilen voor voedsel dat ze nooit kregen. In het kamp Acmețca ‘hadden de meeste Joden, gedreven door honger, binnen enkele weken geen kleren meer en waren ze gedwongen zichzelf te hullen in voden of papier’. Prefect Modest Isopescu, ‘die de voorkeur gaf aan dit kamp boven alle andere kampen in *judet* [district] Golta, inspecteerde Acmețca diverse keren, waarbij hij zich verkneukelde over het lot van de gevangenen. Hij maakte zelfs foto’s van de gedeporteerden terwijl die op handen en knieën in het gras “graasden”’. In Peciora ‘dwong extreme honger de gevangenen tot het eten van plantenwortels, twijgen, bladeren, menselijke uitwerpselen en zelfs dode lichamen. Roemeense en Oekraïense bewakers verkrachtten jonge Joodse vrouwen, die vervolgens de hand aan zichzelf sloegen. De omstandigheden dreven de mensen tot waanzin en zelfmoord.’⁵

Dergelijke beschrijvingen zijn ver verwijderd van het idee van ‘industriële moord’ dat nog altijd bepalend is voor het beeld dat we hebben over de Joodse genocide. Maar zelfs in relatie tot de vernietigingskampen van de nazi’s is het idee van ‘fabrieksmatige’ genocide misleidend. Zoals we zullen zien, was zelfs het moordproces in Auschwitz grof en verre van efficiënt.

Het leven van de slachtoffers werd in alle opzichten ontworcht door de Holocaust. Niet alleen hun huizen en hele families werden vernietigd, zodat slechts kleine groepjes overlevenden uiteindelijk naar hun geboortegrond konden terugkeren, maar ook hun hele waardesysteem. Zowel tijdens als na de oorlog was er door het toedoen van de nazi’s geen sprake meer van moraliteit of gevestigde normen in het leven van de Joden, zoals de voorbeelden hierboven duidelijk maken. Degenen die vastzaten in getto’s of concentratiekampen bevonden zich dan wel niet op ‘een andere planeet’, maar toch zeker in wat ook wel de *anus mundi* wordt genoemd, waar hun bestaan gekenmerkt

werd door letterlijk en figuurlijk vuil.⁶ Mensen werden vernietigd in door mensen ingerichte oorden. Zoals Hannah Arendt al schreef, was de Holocaust mogelijk een poging het concept ‘menschelijkheid’ voor eens en altijd af te schaffen.⁷

Arendts extreme bewering suggereert dat we er in sommige opzichten voor gekozen hebben om te vergeten – zo niet te negeren – wat de Holocaust inhield en hoe catastrofaal de gevolgen ervan waren. Het diepe trauma van de Holocaust betekent dat we verder moeten kijken dan de mechanistische interpretatie van een ‘industriële’ genocide. De hoge mate van collaboratie in Europa – het resultaat van het samenvallen van de ideologische ambitie van de nazi’s om de wereld van Joden te ontdoen en de wens van veel leiders van natiestaten om een etnisch homogene bevolking te bewerkstelligen – betekent dat we de Holocaust niet langer kunnen zien als puur Duits project. De Holocaust werd echter wel goeddeels door Duitsers (en Oostenrijkers) in gang gezet en ten uitvoer gebracht, en dus moeten we ons richten op ideologie – in dit geval een soort fantasmagorische samenzweringstheorie – als de stuwende kracht in het denken en handelen van de nazi’s. Tot slot moeten we kijken naar hoe de nasleep van de Holocaust de naoorlogse jaren beïnvloedde en vandaag de dag nog altijd wordt gevoeld.

Het trauma van de Holocaust speelt amper meer een rol in de geschiedschrijving en is opvallend afwezig in herdenkingen en het publieke debat. Het is niet dat we er niet door geraakt worden, niet goed geïnformeerd zijn of de gebeurtenissen niet verschrikkelijk vinden; eerder dat we het immense lijden dat de Holocaust ook buiten het domein van het individu of de familie heeft veroorzaakt, en de gevolgen ervan voor de moderne wereld in het algemeen en de moderne natiestaat in het bijzonder, simpelweg te onaangenaam of te confronterend vinden – of zo lijkt het tenminste. Het probleem wordt deels veroorzaakt door taal, zoals onderzoeker Lawrence Langer dertig jaar geleden al aanstipte in zijn toonaangevende onderzoek naar getuigenissen over de Holocaust:

Woorden als *overleven* en *bevrijding* trekken met hun positieve connotaties van leven en vrijheid een soort verbaal rookgordijn op dat de verschrikkingen en terugkerende beelden van de vernietigingskampen aan het oog onttrekt [...] Het beschikbare

vocabulaire roept het beeld op van een onaantastbaar zelf, wat betekent we de Holocaustervaring automatisch gaan invullen met heroïsche daden *gedurende* de gebeurtenissen en een daaropvolgend proces van *herstel* – iets wat niet strookt met de realiteit van de ramp.⁸

Maar er lijkt ook sprake te zijn van een algemeen wegstijven, hoe vreemd dat ook klinkt gezien de rol van de Holocaust in de populaire cultuur. Dat geldt niet alleen voor die mierzoete vertellingen over de Holocaust in boeken en films, maar ook voor het Holocaustonderwijs zelf en de plechtige ceremonieën waarmee de Holocaust wordt herdacht. Er vloeien dan wel tranen, maar de totale destructie die de Holocaust betekende voor de slachtoffers zelf en de gemeenschappen waaruit ze afkomstig waren, en de radicale gevolgen voor onze moderne samenleving, worden verzwegen.

We mogen ook niet vergeten dat de Holocaust niet slechts een Duitse aangelegenheid was.⁹ Een van de oorzaken van de hedendaagse heropleving van het fascisme in Europa is het feit dat de genocide op de Joden zonder brede steun binnen en buiten Europa nooit zo totaal en gruwelijk kon zijn geweest. Historici weten dat al langer, maar de ware reikwijdte van de collaboratie wordt door de ene na de andere regering op het continent weggemoffeld. De druppelsge wijze onthullingen en spijtbetuigingen schieten schromelijk tekort als maatlat voor wat er nou precies is gebeurd in wat vaak wordt beschreven als ‘het Europa van Hitler’, maar wat we eigenlijk het ‘antisemitische Europa in de periode rond de Tweede Wereldoorlog’ moeten noemen. In het derde deel van de *Encyclopedia of Camps and Ghettos* van het United States Holocaust Memorial Museum worden de kampen beschreven die door de collaborerende regimes werden opgericht. Het boek telt meer dan negenhonderd bladzijden en bevat informatie over bijna zeventienhonderd locaties, van het uiterste noorden van Noorwegen tot het Atlasgebergte en van Bretagne tot Oekraïne, en geen van deze kampen stond onder controle van de Duitsers. Het waren niet allemaal ‘genocidekampen’, in de zin dat Joden ernaartoe werden gestuurd om te worden vermoord, maar de meeste waren ontegenzeggelijk ‘Holocaustkampen’, in de zin dat de Joden er stierven door dwangarbeid, ernstige verwaarlozing, een gebrek aan voedsel en medicijnen en deportatie naar vernietigingskampen. Soms (met name

in Transnistrië) werden Joden met tienduizenden tegelijk afgeslacht of aan hun lot en de elementen overgelaten om een ‘natuurlijke dood’ te sterven. Deze plaatsen en gebeurtenissen maken niet alleen duidelijk dat het naoorlogse narratief van een Duitse Holocaust slechts deels op waarheid berust, maar ook dat het concept van industriële genocide weliswaar deels terecht is, maar niet volstaat om de ervaringen van een groot deel van de Holocaustslachtoffers te beschrijven. Bijna de helft van de slachtoffers stierf door uithongering in de getto’s of werd simpelweg geëxecuteerd. De gaskamers waren, zoals we zullen zien, grof van opzet en zeker geen toonbeeld van technologische efficiëntie. De slachtoffers ervoeren er een gruwelijke doodsstrijd, en dat na te zijn opgejaagd en in veewagens te zijn gepropt, zodat velen al krankzinnig waren geworden nog voordat ze de gaskamer zelf in werden gedreven.

De Holocaust was in alle opzichten een transnationale aangelegenheid. Daarmee bedoel ik dat het beleid van de nazi’s gekopieerd werd door hun bondgenoten, maar dat er ook sprake was van samenwerking: collaborerende staten dwongen de nazi’s geregeld tot actie door wat het vervolgen van Joden betrof zelf het initiatief te nemen. Zo speelde Vichy-Frankrijk met het eerste Statut des Juifs een voortrekkersrol zonder dat het door de nazi’s was aangemoedigd. Vervolging op één plek diende als voorbeeld voor anderen elders, iets wat makkelijker werd gemaakt door de verspreiding van de fascistische ideologie in Europa. Een en ander leidde tot een misdaad van continentale omvang die de Duitsers in hun eentje waarschijnlijk niet ten uitvoer hadden kunnen brengen.

Iets soortgelijks geldt voor de ervaringen van de slachtoffers. Historici zijn pas net begonnen met het tot in detail onderzoeken van de ervaringen van Joden die niet direct onder de controle van de nazi’s vielen. De deportatie van en moord op de Joden uit Frankrijk, Nederland, België, Slowakije, Hongarije, Polen, Griekenland en elders zijn al uitvoerig gedocumenteerd. Desondanks blijven er onthullingen komen, met name over de rol van lokale, niet-Duitse partijen en de mate waarin de Holocaust als constant proces van verplaatsing werd ervaren. Een groot aantal Oost-Europese Joden werd in de zomer en herfst van 1941 vermoord op de plek waar ze woonden en veel anderen werden opgepakt en direct naar de vernietigingskampen gestuurd, maar het proces van arresteren, samendrijven, interneren, de-

porteren, vertrekken en aankomen wordt vaak genegeerd. De situatie van veel slachtoffers lag een stuk ingewikkelder omdat ze van het ene naar het andere kamp werden gesleept. Zoals we zullen zien, moesten sommige slachtoffers vijf, zes of meer kampen zien te overleven, met name in de latere fasen van de oorlog, toen Joden als slaven werden gebruikt in kleine kampen gelieerd aan bedrijven die de ‘werkjoden’ (*Arbeidsjuden*) van de ss huurden.

Bovendien hebben historici nu pas oog voor het feit dat de Holocaust ook buiten de grenzen van Europa plaatsvond. Noord-Afrika wordt in de meeste Holocaustgeschiedenissen bijna geheel genegeerd, en toch werden ook daar Joden vervolgd, bijvoorbeeld in de door Vichy bestuurde Maghreb en in gebieden bezet door de Duitsers en Italianen. Joden in Noord-Afrika vielen onder de Franse en Italiaanse rassenwetten en werden beroofd van hun bezittingen, geïnterneerd en tot dwangarbeid gedwongen. Sommigen werden gedeporteerd naar vernietigingskampen in Europa, net zoals enkele Noord-Afrikaanse Joden die in Frankrijk woonden.¹⁰ Nu er steeds meer onderzoek wordt gedaan naar de ervaringen van Joden in Noord-Afrika, worden onze opvattingen over waar de Holocaust precies plaatsvond op de proef gesteld en kunnen we zelfs niet langer spreken van een ‘misdad van continentale omvang’, ook al waren veel landen die we nu tot ‘Noord-Afrika’ zouden rekenen indertijd Europese kolonies, en dus in zekere zin onderdeel van ‘Europa’.¹¹ Daarnaast waren er enkele honderdduizenden Joden die in de herfst van 1941 uit Oost-Polen vluchtten of uit die regio werden gedeporteerd en de oorlogsjaren als ontheemden in de Sovjet-Unie doorbrachten. Hoewel zij niet direct geraakt werden door de nazibezetting van hun land, is hun verhaal er een van massale sterfte, en na de oorlog keerden ze terug naar een land waar nog altijd sterke antisemitische sentimenten heersten. Toch weten we weinig over deze Joden, van wie er velen in het Poolse leger dienden en naar Europa terugkeerden via Iran. Anderen wisten te overleven in Centraal-Azië of Siberië. Zij waren de Sovjets dankbaar dat ze hun leven hadden gered, maar kregen wel te maken met de kafkaëske Sovjetbureaucratie en inperking van rechten.¹² Zo werd Maria Tumarkins tante Lina als baby samen met haar familie gedeporteerd van Kiev naar Oezbekistan, waar ze malaria opliepen en zware lichamelijke arbeid moesten verrichten om in hun levensonderhoud te voorzien. Ze werden gered door een toevallige ont-

moeting in Samarkand tussen Lina's tante Tamara en haar vroegere professor van het Medisch Instituut in Kharkiv, toen die eerste naar Station Malyutinskaya werd gestuurd om er een medische hulppost op te zetten.¹³ Dankzij zulke toevallige gebeurtenissen wisten veel Pools-Joodse vluchtelingen de harde omstandigheden in de Sovjet-Unie te overleven. Joden verspreidden zich noodgedwongen over de hele wereld, van Mauritius tot het door Japan bezette Mantsjoerije en van Bolivia tot de Filipijnen. Hoewel de genocide met name plaatsvond in het door de nazi's bezette Europa, werden de effecten ervan wereldwijd gevoeld.¹⁴

Dus hoewel de Jodenvervolgung die uiteindelijk tot de Holocaust zou leiden een Duits project was (iets wat niet genoeg kan worden benadrukt), strookte ze met de programma's van veel Europese fascistische en autoritaire regimes. Zonder het overkoepelende project van de nazi's zou de Holocaust in Europa niet hebben plaatsgevonden. De bondgenoten van de nazi's waren ook niet zo geobsedeerd door de 'Joodse wereldwijde dreiging' als de nazi's zelf, hoewel sommigen in de buurt kwamen, met name bepaalde leidinggevende figuren in Kroatië, Roemenië en Frankrijk. Maar zonder de bereidwillige medewerking van zovelen in Europa zou het een stuk moeilijker zijn geweest voor de Duitsers om zoveel Joden om het leven te brengen. In Noorwegen, Frankrijk en Hongarije werden Joden opgepakt, gevangengezet en gedeporteerd door lokale politie-eenheden en in Slowakije was het besluit om Joden te deporteren afkomstig van het eigen 'klerikale-fascistische' regime, en niet van de Duitsers. Hetzelfde gold voor het land van de verlichting, waar Franse bestuurders de wetgeving doorvoerden en de mankracht beschikbaar stelden om Joden te arresteren en uit Frankrijk te deporteren, het 'enige land in West-Europa waar Joden gedeporteerd werden uit een gebied dat niet direct door de Duitsers was bezet'.¹⁵ In Roemenië greep het bewind van *conducător* [leider] Ion Antonescu de door de Duitsers geboden kans aan om een eigen Holocaust in werking te zetten. Joden werden uit recent geannexeerde gebieden in Roemenië gedeporteerd en samen met lokale Joden en Roma in Transnistrië vermoord. De omvang van de moordpartijen maakt heel Europa schuldig, niet alleen het nazibewind en een klein aantal collaborateurs in leidinggevende posities. Sporen van dit collaborerende Europa vinden we terug in de weerstand tegen onderzoek dat, in de ogen van nationalist, de

natie in diskrediet brengt, zoals onder andere blijkt uit de vervolging van historici in Polen, die volgens de regering ten onrechte hadden beweerd dat sommige Joden door niet-Joodse Polen zouden zijn verraden. We vinden sporen terug in de plaatsing van gedenktekens en de oprichting van musea die een selectieve lezing geven van de geschiedenis, zodat het eigen land wordt afgeschilderd als hulpeloos slachtoffer of zelfs als redder van de Joden, zoals onlangs nog in Hongarije is gebeurd. En tot slot vinden we ze terug in het gemak waarmee een steeds grotere groep Europeanen teruggrijpt op fascistische ideeën, beelden en taal, bijvoorbeeld door migranten in verband te brengen met criminaliteit en ziektes.

Velen hebben de Endlösung als mechanistisch proces – als plan voor industriële genocide – beschreven, maar dat leidt af van wat er met de meeste slachtoffers is gebeurd. De Joden die in de Holocaust aan hun einde kwamen, werden op beestachtige wijze geëxecuteerd, stierven van de honger in de getto's of vonden de dood in een vernietigingskamp. Maar de heersende gedachte van 'industriële genocide' is een cliché dat ons ervan weerhoudt om verder te kijken, en is bovendien geen accurate beschrijving van een gebeurtenis die in wezen uiterst gewelddadig, wreed en zeer traumatiserend was, of we nou kijken naar de massagraven in het westen van de Sovjet-Unie of naar de vernietigingskampen zelf, waar het moordproces op zijn hoogtepunt opvallend snel verliep.

Een derde aspect dat ik wil benadrukken is dat we behoefte hebben aan een terugkeer naar de ideologie, nu enkele recente grote samen-vattende onderzoeken de nadruk hebben gelegd op de reagerende aard van de Duitse besluitvorming, die vooral door de militaire omstandigheden zou zijn ingegeven.¹⁶ Met 'terugkeer naar de ideologie' bedoel ik niet een simpel 'intentioneel' relaas, waarin de nazi's de Joden vermoordden omdat ze dat altijd al van plan waren geweest, maar eerder een culturele fantasie, waarin de nazi's droomden van een wereld zonder Joden lang voordat ze een uitvoerbaar genocideprogramma hadden opgezet. Ik zal in dit boek niet alleen refereren aan nazidocumenten, maar ook aan dagboeken geschreven ten tijde van de Holocaust, getuigenissen en verslagen van na de oorlog, en zelfs fictie – teksten die ons, mits zorgvuldig geanalyseerd, in staat stellen de verschrikkelijke misdaden van de Holocaust beter te begrijpen. Er zijn maar een paar onderzoekers die feiten met het emotionele aspect